RUCH PRAWNICZY, EKONOMICZNY I SOCJOLOGICZNY
Rok XLI — zeszyt 3 — 1979

KLEMENS MATULEWICZ

PRZEMIANY W SPOŻYCIU ŻYWNOŚCI JAKO CZYNNIK PIONOWEGO INTEGROWANIA GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ

UWAGI WPROWADZAJĄCE

Gospodarkę żywnościową traktujemy jako zbiór uczestników procesu wytwarzania produktów żywnościowych. Powszechnie przyjmuje się, że gospodarkę żywnościową stanowią następujące sfery produkcji materialnej: rolnictwo, przemysł spożywczy, obrót produktami rolno-żywnościowymi; wytwarzanie środków produkcji na potrzeby rolnictwa i przemysłu spożywczego [1].

W ostatnich latach obserwuje się w całym świecie, szczególnie w krajach charakteryzujących się wyższym poziomem rozwoju gospodarczego, istotne zmiany w procesie wytwarzania żywności. Zmiany te rodzą rosnące zapotrzebowanie na uzgadnianie i koordynowanie działań wszystkich uczestników procesu wytwarzania dóbr żywnościowych. Całokształt działań zmierzających do uzgodnienia i skoordynowania działań zachodzących pomiędzy podmiotami produkującymi w poszczególnych fazach wytwarzania żywności określa się mianem integracji pionowej. Wśród czynników wywierających istotny wpływ na charakter procesów produkcyjnych w wytwarzaniu żywności, a tym samym przyczyniających się do pionowego integrowania gospodarki żywnościowej są niewątpliwie zmiany zachodzące w spożyciu artykułów żywnościowych.

Ewolucja potrzeb społeczeństwa w zakresie artykułów żywnościowych w procesie rozwoju gospodarczego ulega istotnym zmianom. Generalnie obserwuje się, że w miarę rozwoju gospodarczego poszczegól-

[1] O pojęciu gospodarki żywnościowej piszą m. in.: B. Strużek, *Podstawy kompleksowej polityki w zakresie gospodarki rolniczo-żywnościowej PRL,* Wieś Współczesna 1969, nr 1, s. 37 - 38; T. Hunek, *Wyżywienie, rolnictwo i wieś w Polsce,* Warszawa 1975, s. 221; E. Gsizmadia, *Gospodarka żywnościowa na Węgrzech,* Warszawa 1973, s. 19; A. Sipos, *Agro-industrial integration,* Acta Oeconomika, 1977, nr 2, s. 135; A. Woś, *Związki rolnictwa z gospodarką narodową,* Warszawa 1975, s. 217; J. Babiak, *Gospodarka żywnościowa,* Warszawa 1978, s. 74-80.

Tabela 1

Udział wydatków na żywność (w %) w Polsce i innych krajach
(ceny stałe)

Lata	Kraje				
	Polska	Wielka Brytania	RFN	Francja	Włochy
1960	51,9	.	23,1	27,1	36,6
1965	47,7	.	21,0	24,4	35,0
1970	45,3	19,7	19,7	22,8	33,2
1971	43,9	19,2	19,4	21,2	31,8
1972	42,3	18,1	19,3	20,6	31,9
1973	41,3	17,4	19,0	20,0	31,5
1974	38,9	17,5	19,0	19,7	31,5
1975	38,7	17,5	18,4	19,6	31,6

Źródło: Obliczono na podstawie danych zawartych w: National Accounts 1960 - 1970, Statistical Office of the European Communities, Luxemburg 1971, s. 56, 88,116; National Accounts 1961 - 1971, Statistical Office of the European Communities, Luxemburg 1972, s. 56, 88, 116; Volkswirtschaftliche Gesamtrechnungen ESV 1970- 1975, Statistiches Amt der Europeischen Gemeinschaft, Luxemburg 1976, s. 12,70,124, 330; Roczników Statystycznych GUS: 1969 - s. 513-, 1973 - s. 548, 1976 - s. 82, 1977 - s. 71.

nych państw, powodującego wzrost dochodów jego obywateli, następują istotne zmiany w strukturze wydatków społeczeństwa. Zarysowuje się wyraźnie relatywne zmniejszenie wydatków na zakup artykułów żywnościowych, a wzrost wydatków na zakup dóbr konsumpcyjnych pochodzenia przemysłowego oraz różnego rodzaju usług materialnych i niematerialnych. Ilustracją tej tezy są dane tabeli 1.

ZMIANY W STRUKTURZE SPOŻYCIA ŻYWNOŚCI

Relatywnemu zmniejszeniu się wydatków społeczeństwa na zakup artykułów żywnościowych towarzyszą jednak istotne zmiany w strukturze konsumowanej żywności. Przejawiają się one przede wszystkim w relatywnym wzroście zakupów produktów o wysokich walorach odżywczych i smakowych.

Nie wnikając w szczegółową analizę ilościowych zmian zachodzących w spożyciu żywności[2] należy zauważyć, że powszechnie występującą tendencją jest znacznie szybszy wzrost spożycia produktów pochodzenia zwierzęcego. Syntetyczny obraz tego procesu może być przedsta-

[2] Literatura przedmiotu jest w tym przypadku bardzo bogata. Z powyższych publikacji na ten temat warto wymienić: F. Budzyński, *Przemiany i prognozy konsumpcji żywności*, Warszawa 1975; L. Beskid, *Konsumpcja w rodzinach pracowniczych,* Warszawa 1977; Cz. Kos, *Wpływ dochodów na spożycie artykułów żywnościowych,* Warszawa 1965; J. Łoś, *Wstęp do polityki żywnościowej,* Warszawa 1964; A. Woś, *Elastyczność spożycia żywności na wsi,* Warszawa 1961.

Tabela 2

Dochód narodowy a przeciętne dzienne spożycie kalorii i białka na 1 mieszkańca w 1974 r. w wybranych krajach

Kraje	Dochód narodowy (GNP) w $ 1973 r.	Kalorie		Białko	
		ogółem	w tym pochodzenia zwierzęcego w %	ogółem w g	w tym pochodzenia zwierzęcego w %
1. USA	6200	3341	44,3	103,9	69,1
2. Szwajcaria	6100	3217	37,7	87,0	64,3
3. Szwecja	5910	2906	40,0	86,6	66,7
4. Kanada	5450	3222	44,8	98,7	66,3
5. RFN	5320	3129	43,3	86,3	64,2
6. Dania	5210	3187	41,9	90,9	66,3
7. Norwegia	4660	3124	36,2	96,8	67,1
8. Belgia	4560	3466	43,3	99,8	60,8
9. Francja	4540	3120	40,0	97,4	63,3
10. Holandia	4330	3184	37,9	86,8	63,3
11. Finlandia	3600	3058	44,2	94,4	66,2
12. Austria	3510	3196	41,0	84,8	60,9
13. Wielka Brytania	3060	3165	40,5	90,5	62,5
14. NRD	3000	3253	38,8	94,9	58,2
15. Czechosłowacja	2870	3222	36,8	95,9	58,4
16. Włochy	2450	3269	22,9	96,9	44,5
17. Polska	2090	3316	35,1	105,3	55,8
18. ZSRR	2030	3434	29,2	107,9	50,3
19. Grecja	1870	3197	22,2	101,9	44,6
20. Węgry	1850	3344	36,7	90,4	47,0
21. Hiszpania	1710	3041	25,5	93,7	50,2
22. Bułgaria	1590	3318	19,2	101,3	36,9
23. Portugalia	1410	3170	20,4	93,6	43,3
24. Jugosławia	1010	3314	21,3	97,1	31,7

Źródło: Opracowano na podstawie danych zawartych w: World Tables 1976 from the date files of the World Bank: Baltimore and London 1976, Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics 1977, nr 1.

wiony przez zbadanie struktury wartości kalorycznej przeciętnych racji żywnościowych oraz struktury spożywanego białka w krajach różniących się poziomem dochodu narodowego na 1 mieszkańca. Niezbędne dane do analizy tych zmian zawarte są w tabeli 2.

Przedstawione w tabeli 2 dane wskazują, że pomiędzy krajami wysoko rozwiniętymi a średnio rozwiniętymi nie zachodzą zbyt duże różnice pod względem kaloryczności odżywiania. We wszystkich prawie badanych krajach dzienna wartość spożywanych kalorii przekracza 3000. Najniższe przeciętne dzienne spożycie kalorii różni się od najwyższego o 19,3%. Natomiast odchylenie od średniego spożycia kalorii w 24 krajach wynosi 10,6%. Wyraźnie jest jednak zróżnicowana struktura spożywania kalorii. Udział kalorii pochodzenia zwierzęcego w ośmiu kra-

jach o najwyższym dochodzie narodowym na 1 mieszkańca wynosił 41,4%. Natomiast w ośmiu krajach o najniższym poziomie dochodu narodowego na 1 mieszkańca udział kalorii pochodzenia zwierzęcego wynosił 26,2%.

Poziom i struktura spożywania kalorii zależą od wielu czynników (warunki klimatyczne, charakter wykonywanej pracy itd.). Czynnik poziomu uzyskiwanych dochodów posiada jednak znaczenie dominujące. Potwierdzeniem tego jest fakt, że w ostatnich dwudziestu latach udział kalorii pochodzenia zwierzęcego w ogólnej wartości spożywanych kalorii ulegał we wszystkich krajach systematycznemu zwiększeniu[3]. Jedyny wyjątek stanowiły Stany Zjednoczone, gdzie nastąpiło w omawianym zakresie nieznaczne zmniejszenie udziału kalorii pochodzenia zwierzęcego. Należy jednak nadmienić, że poziom spożycia kalorii pochodzenia zwierzęcego w tym kraju należy do bardzo wysokich.

Na podstawie danych zawartych w tabeli 2 można również zauważyć, że poziom kaloryczności odżywiania w Polsce jest względnie wysoki. Pod względem wartości kalorycznej przeciętnych racji żywnościowych Polska znajduje się w gronie państw najwyżej rozwiniętych gospodarczo. Dokonywane porównania kaloryczności odżywiania wymagają jednak pewnego wyjaśnienia. Przeprowadzone badania wykazują, że w ostatnich kilku latach w wielu krajach wysoko rozwiniętych zaznaczył się stosunkowo wyraźnie spadek tempa wzrostu wartości kalorycznej. przeciętnej racji żywnościowej. Zostało to spowodowane w znacznej mierze reakcją wielu konsumentów tych krajów na ujawnione w ostatnim okresie przez naukę konsekwencje zdrowotne nadmiernej kaloryczności pożywienia[4]. Względnie wysoki poziom kaloryczności przeciętnych racji żywnościowych w Polsce w porównaniu z innymi krajami uzasadnia się stosunkowo surowszymi warunkami klimatycznymi oraz, przeciętnie rzecz biorąc, znacznie niższym poziomem technicznym procesów produkcyjnych, co wymaga wydatkowania o wiele większego wysiłku fizycznego pracujących ludzi[5]. Dodatkowo należy uwzględnić fakt, że większość opinii o poziomie spożycia artykułów żywnościowych w Polsce oparta jest na pomiarach kaloryczności pożywienia szacowanych metodą bilansową. Biorąc pod uwagę fakt, że w procesie produkcji, przechowywania i dostarczania produktów żywnościowych do konsumentów powstają pewne straty, można sądzić, że rzeczywisty poziom kaloryczności jest nieco niższy. Tezę taką potwierdza chyba fakt, że w warunkach polskich występują znaczne różnice kaloryczności prze-

[3] Wskazują na to bardzo wyraźnie dane zawarte w Statistiques de la consommation des denrées alimentaires 1955 - 1973, oraz w Monthly Bulletin of Agricultural Statistics 1977, nr 1.

[4] F. Budzyński, op. cit., s. 106.

[5] Cz. Kos, op. cit., s. 55, 56.

ciętnych racji żywnościowych ustalanych metodą bilansową i metodą reprezentacyjną na podstawie badań budżetów rodzinnych. Według szacunków sporządzonych na podstawie badań budżetów rodzinnych przeciętne dzienne spożycie kalorii wynosiło w roku 1976 w rodzinach pracowniczych — 2938, w rodzinach chłopskich — 3398. Warto również nadmienić, że istniejące różnice tych ustaleń ulegały jeszcze stosunkowo niedawno pogłębieniu[6].

Reasumując można stwierdzić, że stopień zaspokojenia potrzeb żywnościowych społeczeństwa polskiego z punktu widzenia ogólnej kaloryczności racji żywnościowych jest dostateczny, nie odbiegający od poziomu spożycia uznawanego za wystarczający. Nie oznacza to jednak, szczególnie gdy przyjmujemy za wiarygodne szacunki uzyskiwane z badań budżetów rodzinnych, że dalszy wzrost kaloryczności pożywienia jest zupełnie nieuzasadniony. Trzeba bowiem pamiętać, że średni poziom kaloryczności jest wypadkową różnych poziomów odżywiania. Można sądzić, że część społeczeństwa charakteryzująca się niższym poziomem dochodów odżywia się znacznie gorzej niż na to wskazują wielkości średnie. Przykładowo, w 1976 r. dzienna wartość cieplna spożywanych posiłków w gospodarstwach pracowniczych, uzyskujących roczny dochód poniżej 12 000 na osobę wynosiła 2331 kalorii, uzyskujących dochód od 18 000 do 24 000 — 2829 kalorii, w gospodarstwach o dochodzie ponad 36 000 — 3319 kalorii. Różnica pomiędzy najwyższą a najniższą wartością cieplną spożywanych posiłków wynosiła prawie 1000 kalorii. Jest to różnica bardzo duża. W zbliżonym stopniu występują również różnice w kaloryczności odżywiania wśród rodzin chłopskich. Stąd też trudno zgodzić się z poglądami niektórych autorów, twierdzących, że mieszkańcy naszego kraju odżywiają się „ponad stan" lub że poziom zaspokojenia potrzeb żywnościowych społeczeństwa osiągnął już poziom w pełni zadowalający.

Analizując poziom spożycia białka ogółem w Polsce, na tle innych krajów, można zauważyć, że kształtuje się ono równie korzystnie jak kaloryczność przeciętnych racji żywnościowych. Zawartość białka w przeciętnych racjach żywnościowych w Polsce przekroczyła już poziom 100 g i jest wyższa niż w wielu krajach o większym dochodzie narodowym w przeliczeniu na 1 mieszkańca. W tym przypadku także obserwuje się wyraźną zależność pomiędzy poziomem dochodu narodowego na 1 mieszkańca, a udziałem białka pochodzenia zwierzęcego w przeciętnym dziennym spożyciu. Dla ilustracji można podać, że w ośmiu krajach o najwyższym poziomie dochodu narodowego na 1 mieszkańca białko pochodzenia zwierzęcego stanowi 65,8% ogólnego spożycia białka. Natomiast w ośmiu krajach o najniższym dochodzie narodowym

[6] Cz. Kos, Z. Zielińska, *Zagadnienia metodyczne aktualnych ocen poziomu wyżywienia,* Postępy Nauk Rolniczych 1972, nr 6, s. 154 - 155.

wskaźnik ten wynosi 44,9%. Różnica jest zatem bardzo wyraźna. Jeszcze bardziej staje się to widoczne, gdy porównamy najwyższy wskaźnik i najniższy wskaźnik udziału białka zwierzęcego. Wynosi on odpowiednio 69,1% (USA), 31,7% (Jugosławia), czyli różnił się o 37,4% punktów.

Przedstawione dane wskazują, że stopień zaspokojenia potrzeb polskiego społeczeństwa w zakresie produktów gospodarki żywnościowej, pomimo występowania pewnych różnic w stosunku do krajów wysoko rozwiniętych, może być uznany za zadowalający z punktu widzenia osiągniętego poziomu rozwoju gospodarczego.

DENATURALIZACJA SPOŻYCIA ŻYWNOŚCI

Przedstawione dotychczas niektóre różnice w spożyciu produktów żywnościowych, w zależności od poziomu rozwoju gospodarczego, stanowią niewątpliwie tylko pewien aspekt ewolucji spożycia żywności. Zarysowane zmiany wywierają tylko pośredni wpływ na procesy integracji kompleksu gospodarki żywnościowej. Wpływ ten ujawnia się przede wszystkim przez niezbędność zmian w charakterze produkcji rolnej. Chodzi tutaj głównie o zmianę struktury zarobków i nakładów w rolnictwie, warunkującą wzrost produkcji rolnej odpowiednio do zmian w strukturze spożywanej żywności. Z punktu widzenia procesów integracyjnych niezbędne jest inne spojrzenie na charakter zmian zachodzących w spożyciu żywności. Na szczególną uwagę pod tym względem zasługują przede wszystkim zmiany zachodzące nie tyle w pochodzeniu spożywanych produktów, lecz w formach ich spożycia. Chodzi tutaj głównie o zmianę relacji pomiędzy głównymi wytwórcami finalnych produktów żywnościowych.

W miarę rozwoju gospodarczego i wzrostu dobrobytu społecznego obserwuje się wyraźny proces denaturalizacji spożycia, przejawiający się w zmniejszeniu bezpośredniego udziału rolnictwa w zaspokajaniu żywnościowych potrzeb społeczeństwa. Wytworzone w rolnictwie produkty podlegają bowiem przed spożyciem szeroko pojmowanemu procesowi przetwarzania, magazynowania, konserwowania itd. Obserwuje się w efekcie, w ogólnej wartości spożycia żywności, zmniejszający się udział produktów spożywczych pochodzących bezpośrednio z rolnictwa. Procesowi temu towarzyszy natomiast wzrost udziału artykułów żywnościowych pochodzących z przemysłu spożywczego.

Jednym ze sposobów — jakkolwiek nie pozbawionym wad — wyrażenia kierunku tych zmian, to jest ewolucji znaczenia rolnictwa jako bezpośredniego twórcy produktów żywnościowych, jest porównanie dynamiki produkcji towarowej rolnictwa (brutto i netto) z dynamiką dostaw produktów żywnościowych na rynek. Ponadto przydatne w tym celu może być, przynajmniej w pewnych granicach, ustalenie udziału

Tabela 3

Dynamika produkcji towarowej brutto i netto, skupu żywca oraz sprzedaży detalicznej produktów żywnościowych i artykułów mięsnych w Polsce w latach 1960 -1976 (rok 1960 = 100; ceny stałe)

Lata	Produkcja towarowa		Skup żywca	Sprzedaż detaliczna ogółem		Relatywne indeksy zmian		
	brutto	netto		żywność	mięso			
	1	2	3	4	5	1 : 4	2 : 4	3 : 5
1960	100,0	100,9	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1965	123,0	115,1	119,5	128,3	125,4	95,9	89,7	95,3
1970	142,6	131,4	141,7	166,4	155,2	85,7	79,0	91,3
1971	149,1	138,5	149,1	180,2	177,2	82,7	76,9	84,1
1972	164,1	147,9	174,4	197,5	204,7	83,0	74,9	85,2
1973	179,9	157,0	196,9	219,2	219,9	82,1	71,6	89,5
1974	189,4	162,1	227,9	235,2	240,8	80,5	68,9	94,6
1975	191,8	160,8	230,7	260,5	267,2	76,6	64,2	86,3
1976	194,2	165,0	227,4	283,4	277,1	68,5	58,2	82,1

Źródło: Opracowano na podstawie danych zawartych w: Roczniki Statystyczne GUS 1966 — s. 348; 1972 — s. 251, 310; 1976 - s. 231, 294, 356, 365; 1977 - s. 248, 297, 303.

produkcji końcowej netto rolnictwa w wartości ogólnospołecznego funduszu spożycia żywności. Niezbędne dane do analizy tego problemu zawiera tabela 3.

Przedstawione w tabeli 3 dane w pełni potwierdzają wcześniejsze uwagi o malejącym wpływie produkcji rolnej na ogólny poziom dostaw produktów żywnościowych na rynek. Szczególnie wyraźnie można ten proces obserwować poprzez porównanie tempa wzrostu produkcji towarowej netto oraz sprzedaży produktów żywnościowych w handlu detalicznym. Różnica stóp wzrostu uległa w analizowanym okresie systematycznemu zwiększeniu i wynosiła około 8 punktów rocznie. W odniesieniu do produkcji towarowej brutto różnica ta wynosiła około 6 punktów. Natomiast zróżnicowanie dynamiki skupu żywca i dostaw mięsa kształtowało się przeciętnie na poziomie około 5 punktów rocznie.

Przedstawione w tabeli 3 relatywne indeksy zmian produkcji towarowej rolnictwa (brutto i netto) oraz skupu żywca względem sprzedaży detalicznej produktów żywnościowych i mięsnych są wyraźnie malejące. W analizowanym okresie nastąpiło ich zmniejszenie dla produkcji towarowej brutto o 31,5 punkta, towarowej netto — 41,8 punkta, a dla skupu żywca o 20,4 punkta. Malejący, w analizowanym okresie, relatywny indeks zmian produkcji towarowej rolnictwa (brutto i netto) oraz skupu żywca w porównaniu do sprzedaży żywności i mięsa ogółem świadczy, że wzrost dostaw żywności i mięsa o 1% wymaga relatywnie mniejszego niż 1% wzrostu produkcji towarowej rolnictwa i skupu żywca. Można zatem stwierdzić, że wzrost produkcji towarowej rolnictwa

i skupu żywca o 1% zapewnia relatywnie wyższy niż 1% wzrost poziomu dostaw żywności i mięsa na rynek. Warto w tym miejscu wskazać, że współczynnik elastyczności dostaw artykułów żywnościowych na rynek względem rolniczej produkcji towarowej netto w przeciągu omawianego okresu był znacznie wyższy od jedności i miał tendencję rosnącą. Współczynnik ten w latach 1960 - 1965 wynosił 1,87, a w latach 1966 - -1970 — 2,09, w latach 1971 -1975 — 2,59. Obserwowany kierunek zmian współczynnika elastyczności sprzedaży produktów żywnościowych w stosunku do wzrostu produkcji towarowej rolnictwa świadczy niewątpliwie o rosnącym znaczeniu przemysłu spożywczego w zaspokajaniu potrzeb żywnościowych społeczeństwa. Można również sądzić, że kierunek zmian analizowanego wskaźnika nie ulegnie w najbliższym czasie zmianie.

Innym sposobem pomiaru znaczenia rolnictwa jako bezpośredniego wytwórcy produktów żywnościowych konsumowanych przez społeczeństwo jest zbadanie relacji pomiędzy produkcją końcową netto rolnictwa, a wartością spożycia żywności przez społeczeństwo. Dane przedstawiające ten problem zawarte są w tabeli 4.

Tabela 4

Stosunek produkcji końcowej netto do spożycia żywności w Polsce i niektórych krajach europejskich w latach 1960 - 1975 (ceny stałe)

Lata	Produkcja końcowa netto do spożycia żywności			
	Polska	RFN	Francja	Włochy
1960 - 1965	0,933	0,368	0,514	0,523
1965 - 1970	0,846	0,363	0,500	0,509
1970 - 1975	0,706	0,335	0,504	0,444

Źródło: Opracowano na podstawie danych zawartych w: National Accounts 1960 — 1970, op. cit., s. 45 i 57, 79 88, 107 i 116; National Accounts 1960 - 1971, op. cit., s. 47 i 57, op. cit., s. 13, 69, 124; Roczniki Statystyczne GUS: 1972 - s. 251, 539; 1976 - s. 83, 229, 356; 1977 - s. 71, 192, 297.

Przedstawione w tabeli 4 dane, odnoszące się do kilku krajów wskazują, że stosunek produkcji końcowej netto do spożycia żywności systematycznie maleje. Proces ten występuje zarówno w krajach socjalistycznych, jak i kapitalistycznych. Można zatem sądzić, że poziom spożycia żywności jest coraz mniej uzależniony od poziomu produkcji końcowej rolnictwa. Wiąże się to z postępującym procesem denaturalizacji spożycia żywności. Spowodowane to jest wieloma czynnikami, będącymi rezultatem rozwoju ekonomiczno-społecznego. Warto w tym miejscu podkreślić, że proces denaturalizacji spożycia żywności nie ogranicza się wyłącznie do ludności nierolniczej. Proces ten występuje również — w warunkach polskich stosunkowo wolno — wśród ludności utrzymującej się z rolnictwa. Może on być nawet zauważony w rolnictwie

drobnotowarowym. Problem ten był stosunkowo niedawno gruntownie badany przez Cz. Kosa i A. Wosia, którzy wskazują, że proces denaturalizacji spożycia w rodzinach indywidualnych rolników dokonywał się dotychczas stosunkowo wolno. Główną przyczynę tych wolnych zmian autorzy widzą nie tyle w istniejących nawykach i przyzwyczajeniach, lecz przede wszystkim w systemie i poziomie zaopatrzenia rynku wiejskiego w produkty żywnościowe [7]. Niewątpliwie z poglądem tym, i wnioskami autorów, można w pełni zgodzić się.

Przedstawionemu wyżej procesowi zmniejszania się udziału (znaczenia) rolnictwa jako bezpośredniego wytwórcy produktów żywnościowych towarzyszy dodatkowe zjawisko w spożyciu żywności. Ujawnia się ono zmianą relacji produkcji przemysłu spożywczego do wartości spożycia żywności. Niezbędne dane do prześledzenia tego rodzaju zmian zawiera tabela 5.

Przedstawione w tabeli 5 indeksy i relacje wskazują, że konsumowane przez społeczeństwo artykuły w coraz większej części pochodzą z przemysłu spożywczego. Na jednostkę spożycia produktów żywnościowych przypada coraz to więcej jednostek produkcji globalnej lub produkcji czystej brutto przemysłu spożywczego. W rezultacie uzyskanie przyrostu spożycia żywności o 1% wymaga z zasady wyższego niż 1% wzrostu produkcji w przemyśle spożywczym. Występuje zatem sytuacja odwrotna w porównaniu do produkcji rolnej, gdzie zwiększenie tempa wzrotu o 1% powodowało odpowiednio wyższy przyrost spożycia produktów żywnościowych.

Zarysowane wyżej kierunki zmian w spożyciu żywności w Polsce i innych krajach wskazują na systematyczny spadek — w miarę rozwoju ekonomicznego — znaczenia produkcji rolnej jako bezpośredniego dostawcy artykułów żywnościowych. Oznacza to, że rolnictwo przekształca się coraz wyraźniej w gałąź wytwarzającą surowce do przemysłu przetwórczego. Produkcja rolna w coraz to większym stopniu oddala się od konsumenta żywności. Niezbędne staje się zatem coraz silniejsze zacieśnianie związków pomiędzy rolnictwem a przemysłem przetwórczym i innymi uczestnikami procesu wytwarzania żywności.

Występowanie tych tendencji w spożyciu żywności wzmaga zapotrzebowanie na integrację działań przedsiębiorstw wytwarzających produkty rolne z przedsiębiorstwami przemysłu przetwórczego i innymi związzanymi z zaopatrzeniem społeczeństwa w żywność. Zadanie i cele pośredników funkcjonujących w fazie poprodukcyjnej rolnictwa sprowadzają się bowiem do przetwarzania, przechowywania i przekazywania wartości użytkowych — wytwarzanych w rolnictwie — do konsumentów.

[7] Cz. Kos, A. Woś, *Denaturalizacja spożycia żywności — dotychczasowe przemiany i wnioski na przyszłość,* w: *Spożycie i gospodarka żywnościowa,* red. Cz. Kos, Warszawa 1975, s. 244-275.

Dynamika produkcji przemysłu spożywczego, spożycia żywności oraz relacja dynamiki w latach
(rok 1960=100;

Lata	Polska			Włochy			Francja		
	produkcja globalna przemysłu spożywczego	spożycie żywności	relacja 1 : 2	produkcja czysta brutto przemysłu spożywczego	spożycie żywności	produkcja 4 : 5	produkcja czysta brutto przemysłu spożywczego	spożycie żywności	relacja 7 : 8
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1960	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1965	123,5	117,7	104,9	157,8	125,7	125,5	127,1	121,2	104,9
1970	143,3	141,5	101,2	221,6	162,3	136,4	168,3	142,2	118,4
1971	153,8	146,6	104,9	230,5	164,3	140,3	181,4	145,3	124,8
1972	170,7	153,3	111,4	234,2	166,1	141,0	192,2	149,2	128,8
1973	185,4	162,6	114,0	255,5	173,7	147,1	197,2	152,7	129,1
1974	200,2	168,5	118,8	266,1	178,1	149,4	202,8	154,9	130,1
1975	212,9	181,1	117,6	256,1	175,3	146,1	212,2	159,1	133,4
1976	224,6	194,0	115,7	.	.	.	.	.	.

* W krajach socjalistycznych dynamika produkcji przemysłu spożywczego mierzona jest powszechnie produkcją globalną, a w krajach kapitalistycznych — produkcją czystą brutto. Dlatego też indeksy produkcji i indeksy relatywne nie są ze sobą w pełni porównywalne.

Działania ich nie powinny jednak prowadzić do zmniejszenia wartości użytkowej dóbr wytworzonych w rolnictwie, lecz raczej do jej zwiększenia. Realizacja tego postulatu, jak już wcześniej wskazano, uwarunkowana jest jednak odpowiednią integracją działań uczestników wytwarzania żywności. W przedstawionej bowiem sytuacji wpływ bezpośredniego producenta dobra wyjściowego na poziom wartości użytkowej dobra finalnego ulega niewątpliwemu zmniejszeniu. Ponadto producent dóbr pierwotnych, oderwany długim łańcuchem pośredników od konsumenta jego produktów, posiada stosunkowo ograniczone możliwości poznania preferencji spożywcy. Dążenie do możliwości najlepszego zaspokojenia potrzeb konsumentów w zakresie artykułów żywnościowych wymaga więc odpowiedniego powiązania producentów rolnych z konsumentami. Chodzi zatem o stworzenie warunków pozwalających producentom rolnym na poznanie preferencji konsumentów żywności.

Przemysł spożywczy, aby wytwarzać finalne dobra żywnościowe o określonej wartości użytkowej, musi dysponować surowcem o odpowiednich właściwościach: bez składników ubocznych, jednolitych odmian w określonym stopniu dojrzałości, dostarczonym w odpowiednim terminie itd. Realizacja tych postulatów uwarunkowana jest nie tylko stawianiem określonych zadań przed producentem rolnym, lecz wymaga niejednokrotnie podjęcia określonych decyzji jeszcze przed rozpoczęciem procesu produkcyjnego w rolnictwie. Konieczne staje się niekiedy zużywanie środków produkcji o określonych właściwościach waż-

Tabela 5

produkcji przemysłu spożywczego do dynamiki spożycia żywności w Polsce i innych krajach 1960 - 1976*
ceny stałe)

RFN			NRD			CSRS		
produkcja czysta brutto przemysłu spożywczego	spożycie żywności	relacja 10 : 11	produkcja globalna przemysłu spożywczego	spożycie żywności	relacja 13 : 14	produkcja globalna przemysłu spożywczego	spożycie żywności	relacja 16 : 17
10	11	12	13	14	15	16	17	18
100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
128,8	117,6	109,5	118,0	108,4	108,9	116,0	112,0	103,6
147,4	137,7	107,0	147,0	116,0	126,7	140,0	141,4	99,0
152,3	142,7	106,7	156,0	122,8	127,0	148,0	145,9	101,4
156,0	147,3	105,9	165,0	127,2	129,7	155,0	152,7	101,5
167,9	149,0	112,7	174,0	128,7	135,2	162,0	157,3	103,0
169,5	150,6	112,5	183,0	130,4	140,3	169,0	162,5	104,0
171,0	149,4	114,5	.	.	.	177,0	166,2	106,5
.	.	.	.	.	.	.	.	.

Źródło: Opracowano na podstawie danych zawartych w: Roczniki Statystyczne GUS :1972 — s. 161, 538; 1976 — s. 147, 83; 1977 - s. 121, 71; National Accounts 1960 - 1970, op. cit., s. 57 i 64, 88 i 97, 116 i 129; National Accounts 1961 - 1971, op. cit., s. 56 i 65, 88 i 97, 116 i 129; Volkswirtschafliche Gesamtrechnungen, op. cit., s. 6 i 12, 64 i 69, 118 i 125; Statistisches Jahrbuch der DDR, Staatsverlag der DDR, Berlin 1955, s. 110.

nych z punktu widzenia wartości użytkowej dobra finalnego. Uzyskiwanie pożądanych cech wartości użytkowej produktów wytwarzanych w rolnictwie można osiągać przez kontrolę ziarna siewnego, stada podstawowego, zużywanych pasz, nawożenia, stosowania środków chemicznych, sortowania, oczyszczania itd. Niekiedy bowiem wymogi technologiczne procesu wytwarzania zmierzają nie tylko do działań zapewniających uzyskiwanie surowca o określonej jakości, lecz także pewnych dodatkowych właściwościach. Stąd też niezbędne staje się ścisłe powiązanie producentów wytwarzających finalne dobra żywnościowe z producentami działającymi we wstępnych fazach procesu wytwarzania żywności. Można zatem stwierdzić, że zmniejszające się znacznie rolnictwa jako bezpośredniego wytwórcy finalnych produktów żywnościowych stanowi jedną z niezmiernie ważnych przesłanek procesów integracji tego działu gospodarki narodowej z działami opierającymi swoją działalność na przetwarzaniu produktów pochodzenia rolniczego i dostarczających produkty rolne do konsumentów.

WZROST STOPNIA PRZETWARZANIA KONSUMOWANEJ ŻYWNOŚCI

Procesowi zmniejszania się udziału rolnictwa i zwiększania się udziału przemysłu spożywczego jako bezpośrednich wytwórców finalnych dóbr żywnościowych towarzyszy jeszcze inna tendencja. Przejawia się ona w rosnącym stopniu przetwarzania produktów pochodzenia rolni-

czego w przemyśle spożywczym. Można zaobserwować, że w miarę rozwoju ekonomicznego i wzrostu dochodów społeczeństwa rośnie, i to w sposób wyraźny, zapotrzebowanie na produkty żywnościowe charakteryzujące się wysokim stopniem przetworzenia. Wzrost dochodów konsumentów sprawia, że są oni gotowi płacić za dodatkowe przetworzenie artykułów pochodzenia rolniczego. W zależności od poziomu dochodów konsument kształtuje swoje decyzje w zakresie ile wydatkować na zakup żywności, a ile na zakup „usług" związanych ze stopniem przygotowania określonych produktów żywnościowych do spożycia. Taki kierunek zmian można zaobserwować analizując udział wydatków na produkty wysoce przetworzone w ogólnych wydatkach na określoną grupę towarową żywności. W celu zilustrowania tego zjawiska przedstawiono w tabeli 6 udział wydatków na produkty charakteryzujące się wysokim stopniem przetworzenia w ogólnych wydatkach na produkty określonej grupy towarowej w zależności od poziomu dochodów na 1 osobę.

Przedstawione w tej tabeli dane wskazują, że wraz ze wzrostem dochodów konsumenci coraz bardziej są zainteresowani zakupywaniem produktów żywnościowych charakteryzujących się wysokim stopniem przetworzenia. Popyt na „usługi" związane ze stopniem przygotowania produktów żywnościowych do spożycia rośnie w miarę wzrostu dochodów szybciej niż popyt na artykuły żywnościowe. Sytuację taką uważa się powszechnie za trwałą tak długo, jak długo będzie następował wzrost dochodów konsumentów[8]. Należy tutaj podkreślić, że istniejące fizjologiczno-biologiczne granice spożycia produktów żywnościowych sprawiają, że wzrost popytu na artykuły żywnościowe nieprzetworzone lub mało przetworzone, szczególnie wśród konsumentów dysponujących wyższymi dochodami, jest ograniczony. Stąd też wśród konsumentów, w miarę dalszego wzrostu dochodów, coraz większa część popytu na produkty żywnościowe jest popytem skierowanym nie na zdobycie określonych składników żywnościowych, a raczej na usługi przemysłu spożywczego ułatwiające proces spożywania. Systematyczny w miarę rozwoju gospodarczego wzrost dochodów sprawia, że mimo rosnących kosztów przetwórstwa, popyt na usługi przemysłu spożywczego rośnie. Potwierdzają to między innymi badania przeprowadzone w RFN, które wskazują, że współczynnik dochodowej elastyczności popytu na artykuły żywnościowe kształtował się pod koniec lat sześćdziesiątych na poziomie 0,1 - 0,3, podczas gdy współczynnik dochodowej elastyczności na usługi komplementarne, związane ze stopniem przetworzenia i przygotowania produktów żywnościowych wynosił 0,7 - 0,8[9]. Podobnie przed-

[8] Wangh F. V., K. R. Ogreen, *An interpretation of Changes in Agricultural Marketing Costs,* American Economic Review 1961, nr 51 (2), s. 213 - 224.

[9] E. Bitterman, *Neuberechnung des Erzeugeranteils an den Verbraucheraus-*

Tabela 6

Udział wydatków na produkty wysoce przetworzone w wydatkach na wybrane grupy towarowe żywności w roku 1975 według poziomu dochodów na 1 osobę

Rodzaje produktów i grupa towarowa	Roczna suma dochodów na 1 osobę w złotych							
	do 12 000	12 000 - - 15 000	15 001 - - 18 000	18 001 - - 24 000	24 001 - - 30 000	30 001 - - 36 000	36 001 - - 48 000	48 001 i więcej
Wyroby ciastkarskie w grupie towarowej przetwory zbożowe, pieczywo i wyroby ciastkarskie	10,8	14,9	17,0	20,7	23,8	27,0	31,3	34,4
Przetwory mięsne w grupie towarowej mięso, podroby i przetwory	49,7	45,4	49,5	50,3	51,1	51,4	51,7	52,4
Sery w grupie towarowej nabiał i jaja	19,6	23,5	25,2	28,5	30,3	32,1	34,4	36,4
Wyroby cukiernicze w grupie towarowej cukier, wyroby cukiernicze	36,7	44,9	46,1	52,3	54,7	57,8	60,7	63,6

Źródło: Opracowano na podstawie: Budżety gospodarstw domowych w 1975 r., GUS, Warszawa 1976, s. 18 - 19-

stawia się sytuacja w Stanach Zjednoczonych. Współczynnik dochodowej elastyczności popytu na różnego rodzaju usługi związane z konsumpcją żywności kształtuje się na poziomie 0,7[10]. W odniesieniu do produktów żywnościowych nieprzetworzonych współczynnik dochodowej elastyczności popytu kształtuje się w granicach 0,2 [11].

Zmiany te znajdują swój syntetyczny wyraz w tym, że wartość spożywanych przez społeczeństwo artykułów żywnościowych rośnie szybciej od fizycznych rozmiarów spożywanej żywności. Uwarunkowane jest to tym, że współczynnik dochodowej elastyczności wydatków na żywność jest większy od współczynnika dochodowej elastyczności fizycz-

gaben, Agrarwirtschaft 1970, or 3, *s.* 95 - 100.

[10] Daly R. F., *Demand for Farm Products and Retail an Farm Level: Some Empirical Measurements and Related Problems,* Journ. Amer. Statist. Assoc., 1957, nr 53, s. 665-668; W. H. Waldorf, *The Demand for Supply of Food — Manufacturing Service, An Aggregate Wiew,* Journal of Farm Economics. 1966, nr 1,.. s. 42-60. Cytowane za: *Agricultural Markets in Change...,* Washington 1966, s. 6-7.

[11] *Agricultural Markets in Change...,* op. cit., s. 7.

Tabela 7

Współczynniki dochodowej elastyczności spożycia żywności w rodzinach pracowniczych i chłopskich w Polsce w roku 1976

Wyszczególnienie	Elastyczność fizyczna konsumpcji żywności		Elastyczność wydatków na żywność	
	rodziny		rodziny	
	pracownicze	chłopskie	pracownicze	chłopskie
Przetwory zbożowe, pieczywo, wyroby ciatkarskie	0,001	0,101	0,135	0,155
Ziemniaki	0,017	0,061	0,010	0,081
Strączkowe, warzywa, grzyby i przetwory	0,326	0,240	0,533	0,350
Owoce i przetwory	0,716	0,426	0,958	0,554
Mięso, podroby i przetwory	0,317	0,371	0,416	0,417
Tłuszcze jadalne	0,132	0,199	0,288	0,225

Źródło: Opracowano na podstawie danych zawartych w Roczniku Statystycznym GUS, Warszawa 1977, s. 77.

nej konsumpcji żywności. Potwierdzeniem takiego przebiegu zjawisk są dane zawarte w tabeli 7.

Przedstawione w tabeli 1 dane charakteryzujące zróżnicowanie współczynników dochodowej elastyczności wydatków na żywność i fizyczne spożycie wskazują pośrednio, że przemysł spożywczy w coraz większym stopniu przyjmuje z rolnictwa funkcje i czynności. Można zatem sądzić, że rozwój przemysłu spożywczego staje się czynnikiem determinującym coraz mocniej strukturę spożycia żywności. Warto dodatkowo nadmienić, ±*e* w rodzinach chłopskich obserwuje się tendencję systematycznego wzrostu udziału żywności dokupionej w miarę zwiększania poziomu dochodów w przeliczeniu na 1 członka rodziny [12]. Tendencja ta niewątpliwie w znacznym stopniu wyjaśnia zróżnicowanie współczynników elastyczności w odniesieniu do rodzin chłopskich. Żywność dokupiona charakteryzuje się niewątpliwie wyższym stopniem przetworzenia niż żywność pochodząca z własnej produkcji. Obraz zmian zawarty w tabeli 7 może być dodatkowo wsparty wcześniejszymi badaniami takich autorów, jak T.Schutz [13], M. Latil [14]. Identyczny pogląd w powyższej sprawie reprezentują również W. Herer [15], J. Piasny [16], A. Woś [17], A. Sipos [18].

[12] Cz. Kos, A. Woś, op. cit., s. 258.

[13] T. Schultz, *The economic organization of agriculture,* New York 1953, s. 60.

[14] M. Latil, *L'evolution du revenu agricole,* Paris 1956, s. 62.

[16] W. Herer, *Rolnictwo a rozwój gospodarki narodowej,* Warszawa 1962, s. 159.

[16] J. Piasny, *Miejsce konsumpcji w teorii gospodarki socjalistycznej,* Poznań 1967, s. 101.

[17] A. Woś, op. cit., s. 122.

[18] A. Sippos, *Agro-industrial integration,* Acta Oceconomica 1977, nr 2, s. 127.

Tabela 8

Udział produkcji czystej brutto rolnictwa w wartości spożycia żywności w Polsce i niektórych krajach w latach 1960 - 1975 (ceny stałe)

Lata	Kraj			
	RFN	Francja	Włochy	Polska*
1960 - 1965	0,219	0,375	0,434	0,733
1965 - 1970	0,212	0,342	0,403	0,676
1970 - 1975	0,212	0,336	0,342	0,543

* Polska — produkcja czysta.

Źródło: Opracowano na podstawie danych zawartych w: National Accounts 1960- 1970, op. cit. ss. 42,56, 68, 106, 116, 134; National Accounts 1961-1971, ss. 42, 56, 74, 106, 116; Volkwirtschaftliche-Gesamtrechnunges 1970-1975, op. cit., ss. 6, 12, 64, 124, 188; Roczniki Statystyczne GUS; 1972 - ss. 538, 121; 1976 - ss. 83, 70; 1977 - ss. 71 - 94.

Niewątpliwie obserwowane zmiany w spożyciu żywności powodowane wzrostem dochodów wiążą się ze zmodyfikowaną interpretacją prawa Engla dokonaną przez H. S. Hauthakkera[19]. Autor ten uważa bowiem, że prawo Engla należy rozczłonkować na dwa odrębne prawa, a mianowicie:

1) określające związek między dochodem a ilością spożywanych produktów,

2) określające związek między dochodem a średnią ceną produktów żywnościowych.

Biorąc pod uwagę fakt, że pomiędzy ceną produktów a stopniem ich przetworzenia zachodzi niewątpliwie silna zależność, można drugi aspekt prawa Engla traktować jako zależność między dochodem a stopniem przetworzenia spożywanych artykułów żywnościowych.

Przeprowadzone wyżej rozważania wykazały, że w miarę wzrostu dochodów rośnie popyt na usługi związane z przygotowaniem produktów żywnościowych do spożycia. Prowadzi to w rezultacie do tego, że udział rolnictwa w tworzeniu finalnego produku żywnościowego ulega systematycznemu zmniejszeniu. Na potwierdzenie warto przytoczyć relację produkcji czystej brutto rolnictwa do wartości spożycia artykułów żywnościowych. Odpowiednie dane zawarte są w tabeli 8.

Przedstawione w tabeli 8 dane wyraźnie wskazują na malejący udział rzeczywistego wkładu rolnictwa w tworzenie wartości produktów żywnościowych. Oczywiście, proces ten może być w niektórych okresach zakłócony działaniem czynników koniunkturalnych. Dodatkowym wyrazem tych zmian jest malejący udział rolnictwa w cenie detalicznej produktów żywnościowych. Dla przykładu można podać dane odnoszące się do sytuacji USA (tab. 9).

[19] H. S. Hauthakker, S. J. Prais, *Les variations de qualite dans les budgets de* famille, Economie Applique 1952, nr 1; cyt. za M. Pohorille, *Model konsumpcji w ustroju socjalistycznym,* Warszawa 1971, s. 239.

Tabela 9

Udział farmerów amerykańskich w cenach detalicznych wybranych produktów żywnościowych

Rok	Żywność ogółem	Mięso i przetwory	Przetwory mleczne	Drób i jaja	Przetwory piekarnicze i zbożowe	Cukier	Tłuszcze i oleje
1947	51	68	56	70	36	50	45
1955	41	52	46	66	23	45	33
1865	39	54	44	57	21	42	31
1970	41	54	45	54	19	·	30
1976	40	54	51	62	15	·	30

Źródło: Agricultural Markets in Change, s. 25, Statistical Abstract of the United States 1971, s. 585, The Statistical Abstract of the US, 1978, s. 692.

Przedstawione w tabeli dane wskazują na systematyczne zmniejszanie się „wsadu" rolniczego w cenie detalicznej produktów żywnościowych. Tendencja ta jest wyraźna i można sądzić, że będzie trwała. Należy jednak nadmienić, że w okresie międzywojennym, a nawet do końca wojny nie przejawiała się ona tak wyraźnie. Występowały bowiem sytuacje charakteryzujące się na przemian spadkiem i wzrostem „wsadu" rolniczego w cenie detalicznej produktów żywnościowych. Występowanie pewnych wahań w okresie przedwojennym wiązało się między innymi z mniej zaawansowanym stopniem przetwórstwa artykułów pochodzenia rolniczego. Warto również podkreślić, że przedstawione dane nie informują o właściwym wkładzie rolnictwa w cenę produktów żywnościowych. Trzeba więc wyraźnie podkreślić, że w okresie zarówno przedwojennym, jak i powojennym struktura wartości produktów rolnych w USA ulegała dużym zmianom. Zmiany te przejawiały się przede wszystkim we wzroście materiałochłonności produkcji rolnej, a zwłaszcza we wzroście zużycia środków produkcji pochodzenia nierolniczego. Oznacza to, że czysty wkład rolnictwa w tworzenie wartości produktów żywnościowych uległ większemu zmniejszeniu niż to wynika z danych przytoczonych w tabeli 9.

W RFN udział rolnictwa w wartości krajowych produktów żywnościowych kształtował się następująco: 1960/61 — 52,4%, 1962/63 — 51,8%, 1964/65 — 50,6%, 1966/67 — 50,2%[20]. Obserwuje się zatem systematyczny spadek tak zwanego wsadu rolniczego. Według tych samych autorów wkład rolniczy w latach skrajnych analizowanego okresu kształtował się dla: chleba i pieczywa — 24,1% i 17,4%, ziemniaków — 69,7% i 66,1%, cukru — 39,4% i 39,1%, warzyw — 34,3% i 30,4%, owoców

[20] H. U. Thimm, M. Besch, *Die Nahrungsewirtschaft,* VPP, Hamburg und Berlin 1971, s. 76.

— 37,8% i 50,9%, mięsa i przetworów — 58,9% i 51,8%, mleka i przetworów — 62,5% i 62,9%, jaj — 85,2% i 85,8%[21]. Natomiast w Danii udział farmerów w cenach płaconych przez konsumentów za produkty żywnościowe w latach 1963-1976 zmniejszył się z 50% do 35%. W odniesieniu do poszczególnych produktów wskaźnik udziału farmerów kształtował się następująco: mleko — 62% i 46%, masło — 80% i 72%, sery — 47% i 35%, jaja 73% i 52%, chleb biały — 23% i 12%[22].

Według E. Gorzelaka w krajach wysoko rozwiniętych udział ceny uzyskiwanej przez producentów rolnych w cenie detalicznej żywności wynosił w 1950 r. — 55%, w 1975 r. — 35%, a w 1980 r. — wyniesie 20%[23].

Zarysowaną wyżej tendencję zmian w strukturze spożycia żywności, przejawiającą się przechodzeniem do konsumowania produktów charakteryzujących się coraz wyższym stopniem przetworzenia potwierdza wiele innych badań. Przykładowo M. Burk podaje, że Amerykanie w 1909 r. konsumowali w stanie przetworzonym 20-25% mąki, 10--15% owoców i 10% warzyw. Natomiast w 1954 r. odpowiednie wskaźniki spożycia wymienionych produktów w postaci przetworzonej kształtowały się następująco: 65%, 40%, 50% i 30%[24].

Warto również podkreślić, że przedstawione uwagi o znaczeniu produkcji przemysłu spożywczego i rolnictwa w zaspokajaniu potrzeb żywnościowych społeczeństwa wskazują, że ich rola jest w Polsce w dalszym ciągu odmienna niż w krajach bardziej rozwiniętych. Poziom rozwoju przemysłu spożywczego i stopień przetworzenia produktów rolnych jest w Polsce znacznie niższy niż w porównywanych krajach. Badane relacje w latach sześćdziesiątych nie ulegały istotnym zmianom, a ówczesne lata charakteryzowały się przecież stagnacją przemysłu spożywczego. Stagnacja ta nie tylko ograniczała proces integrowania rolnictwa z gospodarką narodową, lecz również hamowała rozwój produkcji rolnej[25]. Zapoczątkowane zwłaszcza w latach siedemdziesiątych kierunki zmian ulegną niewątpliwie dalszemu umocnieniu. Przyczyni się to w efekcie do wzrostu zapotrzebowania na silniejsze niż dotychczas powiązanie rolnictwa z przemysłem spożywczym, stworzy to bardziej realne i sprzy-

[21] Ibidem, s. 76.

[22] *Landkonomik Oversigt 1977, De Samvirkende Dansk Landbofraninger,* s, 44--45.

[23] E. Gorzelak, *Ekonomiczne i społeczno-ustrojowe podstawy polityki agrarnej w świecie (II),* Wieś Współczesna 1978, nr 4, s. 100.

[24] M. Burk, *Changing Food Patterns of the American People,* paper delivered at the bew York State Nutrition Institute, University of Buffalo, New York 1955, cyt. za R. L. Kohls, *Marketing of agricultural products,* The Macmillan Company, New York 1965, s. 47.

[25] J. Liczkowski, *Intensyfikacja produkcji rolnej w gospodarstwach indywidualnych w latach 1965 - 1975,* Gospodarka Planowa 1978, nr 2, s. 85.

jające warunki do pełniejszego wykorzystania dóbr wytworzonych w tym dziale gospodarki narodowej.

Konieczność utrzymywania ścisłych powiązań z rolnictwem pożądana jest tym bardziej, że, jak wskazuje doświadczenie wielu krajów wysoko rozwiniętych, zbyt daleko idący stopień przetwórstwa powoduje również negatywne skutki, wyrażające się pozbawieniem produktów żywnościowych wielu naturalnych składników odżywczych, które następnie nie mogą być uzupełnione. Uniknięcie tych mankamentów staje się przynajmniej w pewnym stopniu możliwe poprzez pełniejsze integrowanie uczestników procesu wytwarzania żywności.

CHANGES IN FOOD CONSUMPTION AS A FACTOR OF VERTICAL INTEGRATION OF FOOD ECONOMY

Summary

It is assumed in the article that food economy is composed of: agriculture, food industry, turnover of agricultural products and foodstuffs, production of means of production for needs of agriculture and food industry. On the other hand, by the notion of vertical integration all the activity is understood that aims at co-ordination of actions between producing subjects in particular phases of food production. Changes in consumption of foodstuffs belong to factors influencing processes of integration of food economy. The changes find their expression in reduction of direct share of agriculture in satisfying food needs of the society. This process is confirmed by increase of elasticity coefficient of foodstuffs supply towards net agricultural produce as well as diminishing relation between net final production and value of foodstuffs consumption. Economic development and increase in incomes are connected with growing demand for foodstuffs highly processed. It means that responsibility for satisfaction of society's consumtion needss shifted to food industry in still larger extent. Observed changes in food consumption oblige to more comprehensive integration of participants of the food production process.